

ШЫН

№76
(18961)

2017 чылдың
июнь 29
четверг

Хүннүн үнери — 03:48
Ажары — 21:18
Хүн дурту — 17:30

Садар өртээ хостуг 12+

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Кан? Каяа? Чүү?

Дүүн

ДИК ДЕННЕЛГЕ
ЭРТКЕН

Тен субботада Тере-Хөл
га улусчу чаңылдарның
ажың-өгбелерниң кыйгы-
п 2-ги республика фести-
одунуң ажылын дооскан.
ниитизи-биле чүс ажыг
иришкен болгаш фести-
дик деңнелге эрткен.

УЖУРАШКАН

хүннерде Тываның
е университетиниң
имазының өөредилге
рттарынга дүгжүп ту-
ың талазы-биле план
р хыналданы кылып
ры-биле Росөөредил-
варалындан Виктория
га баштаткан бөлүк ин-
лар чедип келген ажыл-
лар. Дүүн оларның-биле
ың Баштыңы Шолбан
л журашкан.

Бөгүн

АЖЫЛЫН
ЛАМЧЫЛААР

ир үениң Тывазы: өске-
ерниң стратегиязы» деп
шуулганның үшкү хүнү
ажылын уламчылаар.
нның киржикчилериниң
га Тываның Баштыңы
Кара-оол байыр чеди-

ИТЫРЫГНЫ
УГААЛАЖЫР

н Кызыл хоорайның
ң социал айтырыглар
биле оралакчызы Нина
ваның башкарылгасы-
рал болур. Аңаа чаа
лге чылында Кызыл
ың школа назыны чет-
өредилге черлериниң
өредилге чылында
линиң талазы-биле ай-
чугаалажыр.

Даарта

ЗУКЧУЛАРНЫҢ
ПАРАДЫ

та, июнь 30-де, ке-
ң 18.30-20.30 шактар-
ылдың школаларының
уларының чыскаал-па-
луп эртер. Аңаа ниити-
1200 доозукчу киржир.
школачылар, а бөгүнгү
улар Арат шөлүндөн
Ленин, Интернацио-
кудумчулап «Азияның
мплекске чыскаал-биле
п чедер.

КУЛЬТУРАНЫҢ
ФЕСТИВАЛЫ

та, июнь 30-де, Тываның
ри Каа-Хем кожуунуң
суурга Регионалдар
ың орус культураның
ивалы бодунуң ажылын

«Келир үениң Тывазы: өскерилгелерниң стратегиязы» шуулган

БОТ-ИДЕПКЕЙЛИГ ЧОРУУН КӨРГҮСКЕННЕР

(Баштайгы хүнден фоторепортаж)

Тываның төөгүзүндө бир
онзагай эртип турар бо ха-
мааты шуулганның эң-не
баштайгы хүнүн аныак-
тарга тураскааткан. Ол
анаа-ла таварылга эвес:
бирээде, ол хүн, июнь 27,
Россияның аныактар хүнү.
Ийде, Тываның чурттакчы
чонунуң барык-ла дөрт-
түң бир кези аныактар.
Тываның келир үези аныак-
тарның холунда болганда
бо улуг шуулганның ажы-
дышыны олар-биле
эгелээни чөптүг-даа. Ону
шуулганның киржикчиле-
ри, аныактар, боттарының
бот-идепкейлиг чоруу-биле
бадыткап шыдаан.

Ол хүнгү шуулганның ажылы
4 секцияга эрткен: «Кижикапи-
талының сайзыралы», «Экономи-
тиг хөгжүлдө болгаш экология»,
«Иновация болгаш технология»
база «Хамааты ниитилелди бол-
гаш хөй-ниитиниң эгелээшкени-
рин сайзырадыры».

Ол секцияларга аныак-
тар үлетпүр бүдүрүлгө бол-
гаш ажил-агыйның янзы-бүрү
адырларының хөгжүлдөзүн
сайзырадып тура, долгандыр
бойдушту канчап камгалап ап
болурул дээн чижектеги нарын
айтырыгларны, кижиниң ишти-
кагыш-сеткилиниң эгээрти-
мес байлактарының хоозура-
лы, аныактарның кадыкшы-
лынычче угланган болгаш мер-

гежилинге езулуг бердинген
специалистерниң чедишпейн
турары болгаш өске-даа чидиг
айтырыгларны сайгарып чугаа-
лашкан. Аңаа аныактар конгус
сонуургалдыг киржип, тургусту-
нуп турар чидиг айтырыгларны
канчаар шиитпирлеп болурунун
талазы-биле боттарының са-
нал-оналдарын кирип, ажык
чугааларны чорутканнар.

Ол хүннүн кол башкарыкчызы
Красноярск крайның аныактар

политиказының Институдунун
удуртукчузу Николай Бажитов
болган. Аңгы-аңгы секцияларның
ажылынга эксперттер «Россияның
аныак юристери» хөй-ниити шим-
чээшкениниң күүседикчи дирек-
тору Павел Акмурзаев биле
Сибирьниң медиа-институдунун
директору Василий Дамов ки-
ришкен. Олар шуулганның кир-
жикчилери аныактарның бот-
идепкейлиг чоруунга чогуур
үнелелдерни берген.

Шуулганның баштайгы
хүнүнүн чымыштыг ажылын
түннөп турар үеде, ооң ажылынга
Тываның Баштыңы Шолбан Кара-
оол киржип, аныактарның бот-
идепкейлиг санал-оналдарынга
делгеренгей доктаап, оларга
үнелелди берип деткээн.

Шуулганның ажылы уламчы-
лап турар.

Бистиң корр.
Фото-чуруктар
Виктория ЛАЧУГИНАНЫҢ.

Хүннүн медээлери

ЧЕДИНМЕС ӨГ-БҮЛӨЛӨРГӨ
ТӨЛЕВИР ӨЗӨР

2017 чылда Тывага эвээш орулгалыг хамаатыларны деткирининг талазы-биле чамдык хевирлерни тылсырда хуу дузалал ажил-агыйындан кирип ап турар орулгаларын база барымдаалаар апаар.

Республиканың Күш-ажыл яамызының дыңнатканы-биле алырга, мурнунда хуу дузалал ажил-агыйлардан ап турган орулгаларын санавайн келген, ооң түңнелинде езулуг чединмес кижилер-биле кады хуу ажил-агыйындан эвээш эвес орулга ап турар, харын-даа амыдырап чурттаарының эң биче хемчээлин алып турар акшалыг кижилерни база эвээш орулгалыг деп санап турган.

Тыва Республиканың Чазааның бо чылдың июнь 22-де хүлээп алган шийтпири ыңдыг «деңнештирилген» чайлаар арганы тургускан, боттарының дузалал ажил-агыйында бүдүрген продукциязын сатканындан өг-бүлөлөргө болгаш чаңгыс бот чурттап турар хамаатыларның арыг орулгаларының дугайында нормативтерни ында тодараткан. Ол нормативтер чогуу кымга адрестиг дуза ылап херегин тодарадыр арганы тургузуп турар. Ол деңнештирилгени чайлатканындан үнүп келир акшаны

эвээш орулгалыг өг-бүлөлөргө чедирер дузаның хемчээлин улгаттырар арга тургустунар.

Хуу дузалал ажил-агыйындан кирер орулганы Чазактын тургускан методиказын езугаар ооң продукциязының ортумак өрттөн ол өртект биле херек кырында үндүрген чарыгдалдың ылгалын санап тургаш тодарадырын көргөн. Чижээ, өг-бүлө азы хамааты кижилер саар инектиг дирик. Ооң бир айда сүт сатканындан кирер арыг орулганы 306 рубль 27 көпөк болур. Бир баш мыйыстыг бода малдың эдинден кирер орулга 1341 рубль 91 көпөк деп санаттырган, хаванның — 99 рубль 11 көпөк, хойнун — 286 рубль 46 көпөк, аъттын — 522 рубль 67 көпөк. Төрүүр чаңгыс дагаа безин өг-бүлө бюджетинге бир айда 1,49 рубль немелде орулганы кириер, ногааны бир чүсчүк огородтан 60 рубльге алыр.

Ынчангаш бодунуң ажил-агыйында ийи хаванның, ийи саар, ийи эъткир инектиг, бир аъттыг, чээрби алды хойлуг азы өшкүлүг, а ол ышкаш бир баш куштуг, 8 чүсчүк черлиг өг-бүлөнің орулганы 12 муң 955 рубль 37 көпөк болур ышкажыл. Социал дузаны кым ап болурул деп айтырыгга социал албаннар бо сан-түнүк барымдаалап харыылаар.

ӨРТ КАНДЫГ БАЙДАЛДЫГЫЛ?

2017 чылдың июнь 27-ниң байдалын езугаар Тыва Республиканың арга-арыг фондусунун черлеринде 22 арга өрттери 27959,3 га черде болуп турар.

Өрткен хонуктарда 1170,5 га черге 5 арга-арыг өртүн шөглеткен, 1903 гектар шөлде 4 өрттү өжүргөн. Арга-арыг өрттерин өжүрер ажилдарже 304 кижини хаара туткан, ооң иштинде 36 кижилер арга-арыг камгалалының ажилдакчылары, «Авиаарга-арыг камгалалы» автономнуг албан черинин 61 кижизи, өртхимия станцияларының ажилдакчылары 55 кижилер, эки тура дружинниктер 44 кижилер болуп турар.

Өрт айылының үезинде бээр бо чылын арга-арыгның 93 өртү 39925,2 га черге бүртүктеткен. Баштайгы хонууда оларның 40-ин өжүргөн, ийиги хонукта — 10-ну, үш дугаар хүнде — 6-ны, үш хонук соонда 10 өрттү өжүргөн. Өрттүн өскөзүн чылдагааннары: кижилерниң буруузу-биле — 46, көдээ ажил-агый черлерин кайы-хамаан чок

өрттөткенинден — 3, чаңыктың уржундан — 44 өрттер болган.

Арга-арыг өрттерин чайладырының талазы-биле дараазында хемчеглер алдынган: 2017 чылдың июнь 20-де Тыва Республиканың Чазааның айттышканын езугаар Тыва Республиканың девискээринде арга-арыгларга онза байдалдың чурумун чарлаан. Ооң даартазында, июнь 21-де, Тыва Республиканың Чазааның №284 доктаалын езугаар регионун бүгү девискээринде арга-арыг иштинче июнь 22-ден июль 13-ке чедир кирерин хамаатыларга бүрүнү-биле хараан.

Тываның Арга-арыг ажил-агый күрүне комитетининг специалисти арга-арыгларга патрульдаашкынарны чорудуп, арга-арыг хойлужулгазын хажыдып турар чоруктарны илередип база соксадып, хамаатыларның өрттүн айыыл чок чоруун сагырын чедип алырының талазы-биле хемчеглерни ап чорудуп турар.

КАМГАЛАЛ ПОСТУЗУ ТУРГУСТУНГАН

Сугга айыыл-халаптарны болдурбас болгаш баш удур хемчег алыры-биле сугдан камгалакчыларның болгаш биче хемчээлдиг судноларның күрүне инспекциязының инспекторларының Кызыл хоорайның коммунал көвүрүүнүн чоогунга кады дежурныйлаашкынын организастан.

Биче хемчээлдиг судноларның күрүне инспекциязын Россияның ОБЯ-зы эргежок чугула дериг-херекселдер-биле четчелзэн. Ол постуга дежурныйлаашкынын хүнүн-не 14 шактан 20 шакка чедир чорудар. Бо шактарда улус чөлшээретинмезен чер-

лерге эштинге сонугралдыг болуп турар.

Июнь 26-дан эгелеп Тывага «Суг — айыыл-ондак чок девискээр» деп акцияның эгелээнин сагындыраал. Аңаа дүүштүр биче хемчээлдиг судноларның күрүне инспекторларының, штаттан дашкаар инспекторларның, камгалакчыларның, полиция ажилдакчыларының, муниципалдыг тургузулгаларның чарыгаларының ажилдакчыларының болгаш чурттакчылыг черлерде старосталарның республиканың хемнеринге болгаш суг хөөлбектеринге патрульдаашкыны болгаш профилактиктиг ажилдары күштелер.

Тува-Онлайн.

Кызыл хоорайның чагыргазына «Профилактика» деп темага брифинг болган. Ону Кызыл хоорайның чагырыкчызының хойлудурум болгаш корум-чурум айтырыгларының талазы-биле оралакчызы Хүлер Хертек, социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы Нина Потапова олар башкарып эрттирген.

Сугларда объектилерге кижилерниң айыыл чок чоруу, мобилдиг телефоннар оорлаары болгаш арганы чажырып садары-биле демисел дугайында аңаа чугаалашкан. Бо чидиг айтырыглар дугайында чугаага РФ-тиң Кызыл хоорай талазы-биле Иштики херектер эргелелиниң назы четпээн уруглар херектерининг килдизининг начальниги Март-оол Монгуш, РФ-тиң Онза байдалдар яамызының Тыва Республика талазы-биле Кол эргелелиниң начальнигининг оралакчызы Тимур Күжүгет, РФ-тиң Онза байдалдар яамызының Тыва Республика талазы-биле Кол эргелелиниң сугларда объектилерде айыыл чок чорук талазы-биле килдизининг начальниги Эдуард Афлитонов, Тыва Республиканың Хамааты камгалалының болгаш онза байдалдар албанының сугларда объектилерге профилактика килдизининг начальниги Айдыс Иргит дээш өске-даа хары-салгалыг ажилдакчылар киришкенер.

Брифинге кол черни чайгы үеде уругларның кудумчуларга болгаш сугларга айыыл чок чоруун магадылаар, оларны озал-ондактарга таварыштырбазының талазы-биле ап чорудуп турар хемчеглер элзээн. Кызыл хоорайның чагырыкчызының социал айтырыглар талазы-биле оралакчызы Нина Потапова уругларның айыыл чок чоруун магадылаарыга ада-иелер улуг рольду ойнаар уjurлуг деп демдеглээн. Бир эвес ада-иелер уругларының Кызыл хоорайның кудумчуларынга чоруурун, сугларга эштирин хайгаарат турар болза, оларның ажы-төлү онча-менди болур. Найысылалдың кудумчуларында автомашиналар кончук көвүдзэн болгаш, эң ылаңгыя элээди назынның оолдар, уругларның озал-ондакка таварып турары бистиң шуптувусту дүвүредип турар деп, Нина Потапова демдеглээн. Уругларга кудумчу шимчээшкениниң чурумун доктаамал тайылбырлап, оларны сагырынга чаңчыктырары база бир чугула ажил деп ол чугаалаан. Ынчангаш Кызыл хоорайның чагыргазы ада-ие-

Үндүрүг албанында

Федералдыг үндүрүг албаны ажилына контроль-касса техниказын ажыглап турар сайгарлыкчыларны июль 1-ден эгелеп чаа хевирниң контроль-касса техниказынче шилчип алырын сүмелеп турар.

Бо чаа хевирниң контроль-касса аппаратады садып алыкчы кижиниң санашкан акшазының түнүн (бараанның чегин) интернет таварыштыр үндүрүг органнарынче ол-ла дораан дамчыдып бээр аргалыг.

Чонга ачы-дуза чедирип турар бүдүрүлгелер, садыг автоматтарының ээлери болгаш патент-биле ажилдап турар сайгарлыкчылардан аңгыда,

лерни, чолаачыларны болгаш кудумчуларга шимчээшкениниң шупту киржикчилеринге оваарымчалыг болурун бар-ла аргалар-биле тайылбырлап, идепкейлиг чурттакчыларны уруглар аразына кудумчу шимчээшкенин тайылбырлаар ажилче хаара тударын идепкейжиткен деп Нина Потапова чугаалаан.

Кызыл хоорайда дыштанылга парыгында эштер пляжы бо чылын тудуп доосканы уругларның сугларга озал-ондакка таварырын бичии чавырылдырган-даа болза, байдал ам-даа дүвүренчиг деп, РФ-тиң Онза байдалдар яамызының Тыва Республика талазы-биле Кол эргелелиниң начальнигининг оралакчызы Тимур Күжүгет чугаалаан. Пляжтың кызыгаарында тургускан сагындырыг демдектериниң адаа-биле уруглар, оолдар эртер эштер, олар сугга дүжүп болур таварыгалар турганын, ону болдурбазы-биле суг дүвүнге чедир четки камгалалды тургускан соонда, айыылдыг байдалды чайлатканын ол дыңнаткан.

Амгы үеде республикада уруглар эштеринге таарыштыр туткан 5 пляж бар. Бирээзи Кызыл хоорайның парыгында, өскелери чайгы дыштанылга лагерьлеринде. Арткан хемнер, хөлдөрдө уруглар эштеринге таарыштыр туттунмаан эриктерде эштип турар. Кызыл хоорайда пляжка безин алды элээди уруглар сугга дүжөр чаккан. Пляжтың эвээш санныг ажилдакчылары эштип турар уругларны шуптузун хайгаараар, оларның айыыл чок чоруун хандыра хары чок. Ынчангаш пляжка уругларны үдеп чоруур улуг кижилер чокка оларның эштерин хоруур, оларны чандыра азы ишти херектер эргелелиниң бичии уруглар херектерининг талазы-биле килдизининг ажилдакчыларына дамчыдып бээр, а олар уругларны ада-иезинге дамчыдып бээр деп саналдар брифинг үезинде дыңналды.

РФ-тиң Онза байдалдар яамызының Тыва Республика талазы-биле Кол эргелелиниң сугларда объектилерде айыыл чок чорук талазы-биле килдизининг начальниги Эдуард Афлитонов бистиң республиканың хемнеринге кижилер дүжүп эгелзэн деп дыңнаткан. Оларның колдуу эзирик кижилер. Ийи кижилер дүжүп өлгөн, оларның өлүг магаботтарын дилеп тыпкан. Олар Кара-Хаак болгаш Улуг-Хемниң

Брифинг "Профилактика"

ХӨЙ-НИИТИНИНГ
ДЕМИ ДУЗАЛААР

оң талазында дилги турган черниң чоогу өлгөннөр. Сугга дүжкөнни камгалааннарың элээди оол бары база Июнь 10-да Артур Артур Ондар деп оол бичи сугга дүжөринден камгалай, Артур!

Сөөлгү үеде мобил телефоннар оорландык көвүдзэн. Бо чыл кен 5 айларының ду-662 мобилдиг телефон оорлаан. Ооң кол чыны хөй кижилер чыылган, садыгларга, авто-телефонунарың элзэ оваарымча чок чоруу. Тнар оорлаар чорукту бдээш, чон аразына таажылындан видеохайга тургузарына чедир хөйни Кызыл хоорайның чаа чорудуп турар.

Кызыл хоорайга кудумчу тудар дээш, элзээн хемчеглерни эрге-чагыргия ап чорудуп турары үезинде дыңналган. Тусзель» автобус хоорайны чуларындан эзирик кижилер, оларны сергеди аппараты суп турар. А чажырып садар чорук-бисел ам-даа уламчылап Найысылалга комендагы доктааткан. Кежээшак соонда назы четпэлар, оолдарның хоорай улустун үделгези чокка чхорулуг. Шагдаалар о туткаш, чандыра, ада-хүлээди бээр.

Кызыл хоорайга корумну тударына, кижилер айыыл чок чорукту тургына найысылалдың чу чылары улам-на идепк апарганын Кызыл хоорай чагырыкчызының социал рыглар талазы-биле орапзы Нина Потапова демде «Беркут», «Дөгээ» дзэн бөлүктөр корум-чурум хараарына кирип турар. Б бөлүктөргө саны, кежигу чоорту көвүдөп орат. Найлаага корум-чурум, айы чорук талазы-биле айтырыны шийтпирлээринге хөитиниң деми дузалаар деп Кы хоорайның чагырыкчызы хойлудурум болгаш корум айтырыгларының талазы-биле оралакчызы Хүлер Хертек демдеглээн.

Шаңгыр-оол МОНГ

АЖЫГЛАЛДА – ОНЛАЙН-КАССА

ажыл-чорудулгазында контроль-касса техниказын ажыглап турар юридиктиг эргелиг болгаш хууда сайгарлыкчылар үндүрүг органнарының тургускан бо чаа чурумунче шупту чаңгыс аай шилчир уjurлуг.

Чаа хевирниң контроль-касса аппаратады ажыглап эгелзэн сайгарлыкчылар ону бүртүкедири-биле үндүрүг органнарына-даа барып турбас, а интернетте Россияның үндүрүг албанының сайтында «хууда өрзэлин» таварыштыр контроль-касса техниказын бүртүкеди алырын сагындырып турар.

Федералдыг үндүрүг алба-

нының ол-ла сайтында федералдыг хойлуга дүүш сайгарлыкчыларның ажил-чорудулгазына июль 1-ден эгелеп ажыглап болур контроль-касса аппаратадының дугайында тайылбырны «Контроль-касса» техниказын ажыглаарының чуруму» деп бөлүктөн билгип болур.

Сайгарлыкчыларга билдирмес айтырыгларга харыылаар бээр-биле Россияның үндүрүг албанының Тыва Республика кожууннар аразының үндүрүг инспекцияларында «Ажыл классы» эрттирип турар.

tuvanonline

БАШТАЙГЫ МАСТЕРНИҢ САКТЫЫШКЫНЫ

Сибирь болгаш ыраккы Чөөн чүктүн чоннарының национал спорт хевиринге спартакиадазы эгелей бээр, шой көдүрер спорт Тывага 1970-1980 чылдарда улам сайзырап, баштайгы мастерлер ынчан тыптып эгелээн. Эгезинде Кызыл, Ак-Довурак, Туран, Шагаан-Арыг хоорайларга, ооң соонда Хову-Аксы, Кызыл-Мажалык суурларга шой көдүрер секциялар ачылган. Тыванын хоочун мастер Савин Санчатович Ондар сактып чугаалады:

"Мээң ачамның улуг акызы андагай ирем хүрежир, даш көдүрер, инек кежин холу-биле болбаазыраткаш, оон ар-чыны, чүгөн-чулар, кижени кылыр өшөөр кижин чораан. Бир-ле күн ол хем кыдынга чуңуп турар, көрүп турарга, инек кежин ээринге дыка тааржыр демир суугу хире даш чыткан. Ол бир дүгүндө даңазын туткаш, дашты эдээнге чөргей туткаш, чыгыс холу-биле ону кужатпаш элди өрү дыштанмайн келген дээр. Ынчан мен мастер эвес-даа болзумза, шойну көдүрүп турган үм. Ачамны: "Ол дашты көргүс, көдүрүп көрей" деп амыратпастай берген мен. Ачам мени даш чанынга чедире берге, езулуг демир суугу ыш-улу даш чыткан. Көдүргөш үлгү хун кылайтпай кагдым.

Ачамның ол акызы Сүт-Хөл-Манчүреке Кожагар-Баа-деп черге узун хая дажын күдүрүп эккелгеш, черге кирип чыгып каан джир. Ол дашты

сонуургап чеде берген мен: узуну ийи метр ажыг, дооразы курак четпес улуг көжээ даш болду. Ооң соонда бодап оорарымга, өгбелерден салгал дамчаан, аар даш көдүрер салым менде болгаш дуңмаларымда, уйнука-рывыста бар ышкаш болду.

Бир дугаар штанганы 7 класска көдүрдүм. Ол шой Экер-оол Дугаржапович Кууларның хууда штангазы болган. Кежээлерде башкының штанга көдүрерин аажок сонуургап көөр мен. Оон ол башкы чоорту мени өөредип эгелей берген. Школа тараар деп барганда, 85 килограммны көдүрүптер апарган мен. Кажан 8 класска өөренип чедип кээримге, ол башкым өскээр ажылдап чоруй барган болган. Иштимде дыка хомудаан мен.

Бора-Тайгага 9-ку класска өөренип турувуста күш-культура башкызы Борбак Аныянович Ооржак 9-11 класстар оолдарының аразынга шой көдүрериниң маргылдаазын эрттирген. 20 килограмм чалбак шойнуң тудар тудужу кырында. Ол маргылдаага ук шойну 21 катап көдүргөш, бир дугаар чер алдым. Ооң соонда башкым мени шой көдүреринге салымың бар-дыр деп мактаанын ам-даа утпаан мен.

Красноярск хоорайга эмчи институтунга өөренип турар чылдарымда, 1-ги курска хостуг хүреш секциязынче барып, институтка үргүлчү бирги черни алыр турдум. 2-ги курска өөре-

нип тургаш, шой көдүрер секция-же барып эгелээн мен. 2 хире чыл-эрткенде, шойну канчаар көдүрериниң аргаларын кончуг эки шингээди алган мен.

Ол үеде 32 килограмм шойну үш хевирге көдүрер турган: Бирээде, жим (күш-биле) чаңгыс хол-биле хөректен көдүрер. Ийи-де, рывок (хей, ол арга-биле), хөрекке дээспейн, чаңгыс хол-биле көдүрери. Үште, толчок (2 шойну ийи хол-биле хөректен өрү көдүрер). Ынчан шой көдүрер секцияларга штангалар албан турар чүве. Маргылдааларны организациялар аразынга удаа-дараа эрттирип турган. Ол үеде бодумнуң деңзим 65 килограмм. Шой көдүрер маргылдааның эң чиик деңзизи 60 кг. Маргылдаа үезинде деңзимни 60 килограммга чедир бадырып аар турдум. Ындыг маргылдааларга үш катап бирги черни алган мен. Мээң кол сорулгам, улуг күзелим – мастерниң нормазын күүседири. 60 килограмм деңзилиг спортчуларның нормазы – 150 балл. Жимге 1 көдүрерге 1 балл; рывок 1 көдүрерге 1 балл; толчок 1 көдүрерге 3 балл бээр.

Институтту доозупкаш, эртемим аайы-биле Ак-Довурак хоорайның эмнелгезинге ажылдап этелээн мен. Удатпаанда Братск хоорайга Сибирьниң чемпионатында чедишкенин кириштим. Мээң деңзимге ниитизи-биле 11 спортчулар күжүн шенешкен. Ол маргылдаага

деңзимге бир дугаар чер албышаан, мастерниң нормазында 8 баллды ажыр көргүскен мен.

Бодап чораан күзелим чедип алгаш, Ак-Довурак хоорайга даг-дүгү комбинадының удуртчуларының дузазы-биле шой көдүрер секцияны ачтыкан бис. Эгезинде беш каът бажың адаанга бодумнуң чураран тренажерларымны комбинаттың чондурар цегинге чагыс кылдыр кириеривиске, ол бүгүнү халаска чондурар бергеннер. Ол үеде комбинатка шупту чеди муң хире ажилчынар янзы-бүрү адырларга ажылдап турган. Кижисаны көвүдээр, спортчуларны үш кезекке чаргаш, аңгы-аңгы шактарда белеткенип турган бис. Чоорту Кызыл-Мажалыктан сонуургалдыг оолдар кээп турар апарган.

1982 чылда Ак-Довуракка улуг спорт ордузу туттуна берген. Ооң соонда шупту спортчу бергедээшкенин үзе шиит-пирлеттинген. Биске, шой көдүрүкчүлеринге, кончуг улуг залды берген соонда, кежээниң белеткелди чорудуп турдувус.

Сибирь база Чөөн чүк улугу-нун спартакиадазы 1983 чылда Якутияга болуп эрткен. Ук спартакиадага 60 килограмм деңзилиг спортчулар аразынга 151 баллды алгаш, чемпион атка төлөпиг болдум. База бир солун чүүл: меңээ Россияның база Якутияның спорт мастери деп аттарны тывыскан. Чүге дээр

Якутия шой көдүреринге боттары спорт мастери күүседири нормалыг болду. Мээң деңзимге спорт мастери күүседири 135 балл, а Россияда 150 балл.

1982-1990 чылдарда үзүктел чок белеткелдин түңнелинде бистиң аравыстан үш спортчу Россияның спорт мастери деп бидик аттарның нормазын күүседири алганнар. Олар кымнарыл дээр, 70 килограмм деңзилиглер аразынга Олег Ондар биле Виктор Мухин, 80 килограмм деңзилиглер аразынга Владимир Шортен шылгараан. Ол үеде шыырак шой көдүрер спортчуларның саны ниитизи-биле 73 чедип турган. Элчег езугаар ай санында маргылдааларны эрттирер турдувус. Шаңналдыг черлерге кирген спортчуларны комбинат өртектиг бараан-сарааннар-биле шаңнап турган.

Шой көдүрер секциялар Кызыл-Мажалыкка, ДОСААФ-ка, АТП-ге, СПТУ-га ачылган. Оларны үстүнде адааным мастерлер удуртуп турганнар. Чоорту спорттуң ол хевирин сайзырадыры-биле аңгы-аңгы суурларже көргүзүлгү үнүшкүннерни кылып турдувус. Кызыл кирип, маргылдааларга киржири-биле чарыгдалдарны шуптузун комбинат харыыла-вышаан, шой көдүрер спорттуң сайзыралыга улуг үлүг-хуузу кирип чораан".

Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ.

Спортчу өңүктөр

Тыва чуртувусту алдаржыдып, хей-ле элээди оолдарга болгаш аныяктарга үлегер-чижек болуп чоруур шылгараңгай спортчулар, кара чажындан-на кады ойнап өскөн өңүктөр – Чаян Ооржак биле Кежик Кара-Салды силерге таныштырар-дыр бис.

Чаян Ооржак Ак-Довурак хоорайга төрүттүнген. Ооң төрөлүшү Виталий Бопуу биле Есман Ортыгашев кайызы-билдингир боксерлар. Олар мазы бичии турда-ла кадыгеге чаңчыктырып, спортка дуктуруп, эр мөзү-бүдүштүрүр кылдыр кижизидип келер. А кажан ол 5-6 класска енип тургаш, бокс секцияга барып, кожуун, республика чергелиг маргылдааларга кирип, шаңналдыг черлерни а-дараа чаалап ал турар. Онда, ооң спортчу салым-аннанын акылары эскерип, белеткелдин күштелдирип, мазы-биле улам сырый хол-тыг ажылдап эгелээннер.

Школазын дооскаш, Сибирь-күрүнениң күш-культура университетинче дужаап кирип, аңаа өөренип тура, Россия болгаш Европа чергелиг кикбоксинг маргылдаа-зындан чыда калбайн, эки өлдерни көргүзүп, кикбоксинге Россияның спорт мастери атты чедип алган. 2010-да Ялта хоорайга болган делегей чергелиг кикбоксинг маргылдаазы – "Делегей гунга" чемпионнааш, кикбоксинг спортунга делегей чергелиг мастеринге кандидаттың тативтерин күүсеткен. Ол бир чылын Чаян ада-ие-

АРАЗЫНДА ДЕТКИЖИП ЧОРУУР

Эжишкилер Чаян Ооржак биле Кежик Кара-Сал.

зинге, төрөл-дөргүлүңге дузала-жып, бажың-балгат тудуп, хуу амыдыралын шуудадып алыр дээш, университеттин бот-өөредилгезинче шилчидип алгаш, чанып келген. Ол бажың ажил-хожулунга чардыгып, кылыр иштиң хөйүндөн, үе-шактын чедишпезинден кышты өттүр, чазын-даа болуп турган спортчу маргылдааларга киришпейн турган. "Ол хире эки эгелеп алгаш, спортту олчаан кааптарың ол бе азы хуу амыдыралың шуудадып алгаш, улаштыр спортче кирер сен бе?" – дээн айтырымга, "Чок, спортту кагбас мен. Барык бир чыл дыштандым, ам күстен эгелеп белеткенип, маргылдааларга киржи эгелээр мен. Чогум маргылдааларга киришпейн-даа

турар болзумза, белеткелим кошкатпайн, күш-шыдалымны даады-ла дадыктырып, кадык амыдыралдың дүрүмнерин сагып турар мен. Ам спортче катап эглип, белеткелимни улам күштелдиргеш, эки түңнелдерни көргүзөр дээш кызар ужурлуг мен" – деп ол харыылады.

Кежик Кара-Сал база Ак-Довурак хоорайга төрүттүнген. Ооң чашкы үези Чаяннындан улуг-ла ылгалбас. Олар өске оолдар ышкаш, шыкка ыймакта-жып, эзерем суга эштип-шымнып, спорт залга кады-ла хүрежип өзүп келгеннер. Кежик бичии турда-ла ачазы өскээр чурттап чоруй барган. Ол ышкаш ооң спортчу акылары чок-даа болза, Чаян-биле өңүктежи бергеш,

ооң-биле чергележи, хүрешке, кикбоксинге сонуургалы оттуп, эжинге демейлежиксээр болу берген.

Школазын дооскаш, Бурятия-ның күрүне университетинин күш-культура болгаш туризм факультетинче өөренип кирип алган. Аңаа өөренип тургаш, черле спортка сундулуг оол республика чергелиг ушу-санда маргылдаазынга бодунуң деңзизинге чемпионнап каарга, ук университеттин тренер-башкызы Василий Гармаев Кежиктин спортка хандыкшылдыын, салым-чаянныын эскерип кааш, ону бодунуң командазынче кирип алган.

Тыва хүрештин дүрүмнери-биле ушунуң дүрүмнерин холаан ушу-санданы Кежик аажок сонуургап, дуржулгалыг тренерниң удуртулганы-биле белеткенип кирипкен. Ук спорттуң хевиринде тыва хүрештин чамдык дүрүмнери, аргалары кирип турар. Чижээ, мөгелер хүрежип турар үезинде, кайы бирээзи черге даяныптар болза, бир санны ойнатканы ол. Оон аңгыда ушу-сандага дайынчы хүреште ышкаш, шашкылажыр, чокшур база.

Сургуул үезинде ол Сибирь девискээринге, Россия болгаш Европа чергелиг маргылдааларга чедишкенин кирип, ушун-санда Россияның спорт мастери атты чаалап алган. Спорт-биле чергелештир 2-ги курска өөренип тура, университеттин эрге-хоойлу факультетинче дакпырлай кирип алгаш, ийи мергежилдин шынзылгаларын

холга ап, күш-культура башкызы болгаш эрге-хоойлу камгалаар дээди эртемниг болуп дооскан.

Кежик май айның 15-20 хүнеринде Тбилиси хоорайга болган Европа чергелиг ушу-санды маргылдаазынга бодунуң деңзизинге чемпионнааш, август айда Казань хоорайга болуп эртер делегей чергелиг маргылдаага киржи эргени чаалап алган. Ам ол Иштики херектер яамызының "Динамо" спорт клубунда тренер-башкы Алдын-оол Монгуш-оолдун удуртулганы-биле хүнүң-даңның күш-шыдалын дадыктырып, делегей чергелиг маргылдаага киржинче белеткенип кирипкен. "Спортчу амыдыралче киреринге кым сени деткип, улуг салдарны чедиргенил?" – деп Кежиктен чугаавыстың эгезинде-ле айтыралымга, эки Чаянче көргөш, хүлүмзүрүп: "Мээң спортка сонуургалымны оттуруп, ынаар киреринче улуг салдарны чедирген кижин – бо эжим-дир" – дээш, Чаянче имнеди. "Кара чажывыстан-на чоок эдержи, кады ойнап өзүп келген бис. Чаян аажок биче сеткилди, дузаарга кижин. Эжимниң спортче катап эглип кээр дээн күзелдин деткип, ол дээш өөрүп тур мен. Ынчангаш Чаянга бурунгаар чедишкенин болгаш бүгү-ле чүүлдерге чүгле экини күзедим" – деп ол немеп кагды.

Бот-боттарын деткижи, эптиг-чөптүг, найыралдыг эдержи чоруур аныяк спортчу өңүктөргө улуг чедишкенин болгаш амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти күзедим.

Эрес КОЛ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

• Номчуп таныжыңар

ИЗИГ ЧАЙНЫҢ ЧАА НОМНАРЫ

Тываның Ю.Ш. Кюнзегеш аттыг ном үндүрер чери бо хуннерде Кызылдың «Тываполиграф» болгаш Абаканның «Журналист» типографиялардан ийи чаа номну алган.

Тываның улустун чогаалчызы, сатира болгаш юмор жанрының Тывада «хааны», мергежилдиг окулдурукчу Василий Монгуш чок апаарының бетинде сөөлгү номунун сөзүглелин ном үндүрер черге чагып, дужааган

турган. Ам ол «Газельдиг» эр кадай муңзавас» болгаш «Аксалыг кадай ашак муңзавас» деп ийи аттыг, ийи кезектен тургустунган ном чырыкче үнүп, номчукчуларын манай берген. Василий Монгуштуң уран салым-чаяанының мөгейкичлери хей, олар ынак чогаалчызының сөөлгү бижээн номун ам садып ап, номчуп болур.

Билдингир тыва чогаалчы, шүлүкчү, окулдурукчу Мария Күжүгеттин ады база-ла

номчукчуларга шагда-ла билдингир. Бо удаада оон проза чогаалдарының чыындызы «Чуртталганың чуузазы» деп ат-биле чырыкче үнген. «Өре», «Сеткил коңгазы» деп тоожулар, чечен чугаалар, проза-шүлүктер авторнуң уран салым-чаяанын чаа таладан көргүзүп, оон амгы амыдыралды ханы сайгарып бижээннн бадыткап турар.

Ынчангаш бо чаа номнар-биле дарый таныжарынче чаладывыс.

Николай КУУЛАР,
Тываның ном үндүрер
чериниң кол редактору.

Экология чылынга

ДЫКА-ЛА ХАРААДАНЧЫГ

галалдыг черлер кылып каан болза, байдал дыка нарын.

Шаанда Алды-Ишкинниң ооруунга хей-хей дыттар тургулаан чүве. Ол черни улус «Кара-Дыт» деп адап турган. Алды-Ишкинниң девискээринге кезек монгуштар турлап турган. Оларны чаңгыс чер чурттуглары «Кара-Дыт монгуштары» дижи.

Чоокку чылдарда Алды, Устүү-Ишкиннерниң оорууларында шеттер, дыттар үнүп турар апарган. Алды-Ишкинниң суур бажында чаңгыс шиви бар. Ол ыяштарны Сагаан-Лама тараан деп дыңнаан мен.

Алды-Ишкинни элээн өрүлей

бээр, «Шишкиш-Уязы» деп малчын аалдар күзеглеп, чага-лаар чер бар. Ол кезек девискээрге Шишкиш деп чараш куштар хей-биле уялаар турган чүве. Ол черни хей санның куштары-даа ам чок. Бо кезек черлерниң делгемнерин каастап турган арга-ары-выс, эзимнерде шөлзөн одарлап чоруур аң-мөңвис төнериниң кырында келгени дыка-ла харааданчыг. Чүгле харын Алды, Устүү-Анайлыг деп хемнер-ле, ада-иезинден чыда калбас дээн төлдер ышкаш, шулурткайнып дагжывышаан, Хемчикче кири агып бадып-ла чыдар...

Сандю ТЮЛЮШ.

Перечень

муниципальных периодических печатных изданий, которые обязаны предоставлять печатную площадь для проведения предвыборной агитации на выборах депутатов Хурала представителей сельского поселения сумона Эрги-Барлыкский Барун-Хемчикского кожууна Республики Тыва четвертого созыва 10 сентября 2017 года (представлен Енисейским управлением Роскомнадзора)

№ п/п	Наименование периодического печатного издания	Территория его распространения в соответствии со свидетельством о регистрации средства массовой информации	Регистрационный номер свидетельства о регистрации средства массовой информации	Дата выдачи свидетельства о регистрации и средства массовой информации	Юридический адрес редакции периодического печатного издания	Учредитель (учредители) периодического печатного издания, редакции печатного издания	Доля (вклад) муниципальных образований в уставном (складочном) капитале	Вид выделяющихся бюджетных ассигнований из местного бюджета на их функционирование	Объем выделяющихся бюджетных ассигнований из местного бюджета на их функционирование (тыс. руб.)	Периодичность выпуска периодического печатного издания	Указание на то, что периодическое печатное издание является специализированным
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Барун-Хемчикский кожуун											
1	"Хемчиктин сылдызы"	Республика Тыва	ПИ № ТУ 24-00921	15.07.2015	668040, Республика Тыва, Барун-Хемчикский район, с. Кызыл-Мажалык, ул. Чадамба, д. 20	Администрация муниципального района "Барун-Хемчикский кожуун Республики Тыва"		субсидия	199,353	2 раза в месяц	

По сведениям, представленным Енисейским управлением Роскомнадзора на территории Республики Тыва муниципальных организаций телерадиовещания не зарегистрировано.

солуннуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 14445 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 481

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЖУН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шоюн – 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызының хүлээлгезин күөседип турар
С.Ө. Ооржак – 2-17-91.
Секретарь В.М. Чактар – 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.Б. Оюн, А.А. Лагбы) – 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван),
Экономика, үлетпүр болгаш кедээ ажил-агый (редактору Д.С. Монгуш,
корр. С.А. Даргын-оол),
Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эрзеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) – 2-17-94,
Культура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору А.Н. Соян,
корр. Э.Н. Кол),
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак),
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак,
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 301018105000000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики
Тыва» г. Кызыл

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албаныйн Тыва Респуб-
лика талазы-биле эргелели «Шын»
солунну 2012 чылдың декабрь 3-те
бүртүккэн. Херчилелдин дугаары — ПИ
№ ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» ААН-ге парлаан.
(Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның
торларының бодаалдары редакцияның туружу-
дүүлүгүн барып болур. Айыттыг саннары бол-
оске-даа фактылары, дыңнадылары дээш автор
боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кыжыларга — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнер.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлаггаже дужааган:
график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонке долга

ЧАРЛАЛ • РЕКЛАМА • ЧАРЛАЛ

ХАЙЫРАЛЫГ АЧАВЫС

Начын-оол Түлүшевич Чалдыг-оол
чораан болза бо чылын 80 харлап турар. Үш
чыл бурунгаар аарааш бистен чарлып чорут-
кан. Ачавыс бүгү назынында чаңгыс-даа хүн
дыштыг олурбаан.

Ачай, ачай, ачавыс,
Сактып чор бис сени, ачай.

Оолдары.

УАЗ автомашинага
артык кезектерни садып
база ЧАГЫДЫП ап болур

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өртээ
Новосибирск хоорайны болур.
10 хууга чедир чиигелделиг

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет –
44-ФХ-ның 93 чүүлүнүн 1 кезээниң 4 пункту-
зун езугаар) организацияларны болгаш ал-
бан черлерин таарымчалыг керээ езугаар
кады ажилдажылгаже чалап тур бис.

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2)
тел. 8-913-358-08-88.

ГБУЗ РТ САНАТОРИЙ-ПРОФИЛАКТОРИЙ «СЕРЕБРЯНОЕ ОЗЕРО»

приглашает на оздоровительный отдых в
пансионате «Серебряное озеро» на оз. Дус-Хо
стоимость – 7700 рублей за 7 дней проживания
или 3-х местных уютных номерах, с 3-х разовым питан-
ием оздоровительными мероприятиями и увлекательным
сугом!!!

СРОКИ ЗАЕЗДОВ:

- с 10 июня по 16 июня 2017 года
- с 17 июня по 23 июня 2017 года
- с 24 июня по 30 июня 2017 года
- с 01 июля по 07 июля 2017 года
- с 08 июля по 14 июля 2017 года
- с 15 июля по 21 июля 2017 года
- с 22 июля по 28 июля 2017 года
- с 29 июля по 04 августа 2017 года
- с 05 августа по 11 августа 2017 года
- с 12 августа по 18 августа 2017 года
- с 19 августа по 25 августа 2017 года
- с 26 августа по 01 сентября 2017 года
- с 02 сентября по 08 сентября 2017 года

Бронирование номеров по телефонам:

9-20-78, 8913-345-47-87

Реализация путевок осуществляется по понедельникам
и четвергам в Доме Туризма каб. 1 на 1 этаже с 14.00
18.00 часов.

Возможна оплата по безналичному расчету.

Государственное унитарное предприятие
ПРОЕКТНО-СМЕТНОЕ БЮРО ЖКХ

Переехали на новый адрес г.Кызыл,
Красноармейская, 100, 4 этаж, кабинеты 12, 23

- Жилые дома, коттеджи; Раб.тел.: 2-32-59,
- Кыштаг для чабанских стоянок; 3-20-64 факс: (394-22) 2-32-59
- Градостроительный план земельного участка; сот.: 8-923-265-102
- Перепланировка и реконструкция домов и квартир. guppsbrt@mail.ru

17.00 шакта шуулган ажылын доозуп, аалчыларны үдеп аъткараар.

Ыдыктыг XIV Далай-ламаның төрүттүнген хүнүнге уткуштур

УТТУНДУРБАС УЖУРАЖЫЛГАМ

Тываның Москвага чаа ажыттынар төлээ чериниң баштайгы удуртукчузунга мени томуйлаарының дугайында шийтпирни 1991 чылдың февраль айда Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң сессиязы хүлээп алган. Күрүнө эрге-чагыргазының дээди органының шийтпирин күүседип, чаа ажилга ижигип кирер ужурга таварышкан мен. Куруг черге тургустунар, үлегерлеп көрүп алыр чер чок черге ажилды организаастаар, ооң оран-савазын тывар, ажилдакчыларны шилиир... дээш кандыг хемчеглер ап, кандыг бергелерге таваржып турганымны бо удаада чугаалавас мен, ол өске тема болур. Маңаа бир уттундурбас ужуражышкын дугайында, бо назынымда эң харысалгалыг хүлээлге деп санаарым даалга дугайын чугаалаар бодалдыг мен.

...1992 чылдың июльдуң 15-20 хүннериниң бирээзинде чүве ийин. Эртенги шакта кабинетимге кирип келиримге ажилдаар телефонум эде берген. Долгап кээр улус хөй турган, шийтпирлээр айтырлар бажын ажыг болгай. Тудуп алырымга Будда шажынның Москвада төвүнүң камбы-ламазы Ц.Д. Доржиев болду. Мендилешкенивис соонда ол мынча диди: «Даарта, 12 шакта, Ыдыктыг Мындаагылар XIV Далай-лама Силерни «Пра-

га» ресторанта болур дүштеки шайынче чалап тур, Башкының чалапгазын Силерге дамчытканым ол эвеспе» — дээш, телефонун салып кагды.

Хандыр боданыр ужурга таварыштым. Мени чүге чалааны ол, ужуражылга үезинде кандыг чугаа болур ирги? Ындыг өндүр улуг кижиле чугаа кылыр хамаан чок, сөс солчуру белен эвес херек. Ооң Чер кырынга тайбың дээш демисели Нобель шаңналы-биле үнелеттингенин билир мен. Ону сарыг шажынның чүдүкчүлери дириг Бурган деп санаар. А бистиң чуртувустуң Конституциязын езугаар хүрээ-хиит күрүнөден аңгылаттыган. Мээң кижизидилгем, өөредилгем — ол хүнге чедир бүгү ажил-амыдыралым совет үениң негелдезин езугаар хевирлеттинип келген. Ынчанга шажын-чүдүлге дугайында билир чүвем шуут чок. Ам канчаар, Ыдыктыг башкы XIV Далай-лама-биле ындыг «белеткелдиг»-даа болза, ужуражыр апаар.

Ынчан XIV Далай-лама Москвага, Делегейниң тайбың айтырларының талазы-биле конгрессиниң делегады болуп келген чораан. Ооң хүлээп алышыкыныга кирери, Башкы-биле ужуражыры улуг харысалга деп чүвени билип турдум. Айтып каан үеге 20 минута четпейн турда, баш удур чедип келдим. Ресторанче кирер эжик аксында лама хептиг ийи тибет башкылар тур. Оларга чоокшулап келгеш, кым мен дээрзин

имнеп көргүстүм. Олар билип кааптылар. Манаар болдувус.

Ыдыктыг башкы айыткан шагындан 40 минута хире саадап келди, ону КАИ машиназы үдеп алган чораан. Ону машина чанынга-ла уткудувус. Оон дораан-на лифтиге олурупкаш, ийиги каагыч үнүп келдивис. Чөмненир залында болду. Чазык шырайлыг, биче сеткилдиг башкы озалдаан чылдагаанын дораан тайылбырлады, конгресске санал бээр апарган чораан. Ооң ажылының чай чогуң шупту билир болгаш кым-даа ону чөмөлээр деп бодаваанын чугаалаар апаар.

Башкы-биле чугаа колдуунда англи дылга болган. Орус дылдан англи дылче, англиден орус дылче Андрей деп аттыг орус оол (фамилиязын уткан-дыр мен) очулдуруп турган. Дүштеки шай үезинде 20 хире кижиле аңаа олурушкан. Оларның хөй кезин Башкының делегациязының кежигүннери хире болган.

Ыдыктыг Далай-лама баштай Бурятияга, Калмыкияга чораанын дыңнатты. Будда шажынга чүдүүр тыва чон дугайында билбейн чораанын улуг хараадал-биле чугаалады. Ооң соонда менден чонумнуң дугайында, республиканың географтыг байдалының дугайын таныштырарын диледи. Тываларның үе-дүптөн бээр каяа чурттап келгенин база сонургады.

Бир тээ Ыдыктыг башкы бистиң регион-биле таныш эвес болганда Тываның күрүнө

тургузуунуң, географтыг байдалының, тыва чоннуң культуразының, чаңчылдарының болгаш езулалдарының... дээш өске-даа айтырларның дугайында шыдаар шаам-биле долчулап чугаалап бердим. Тывалар шаг төөгүдөн бээр Будда бурганга чүдүп чораан дээрзин демдеглээн мен. Тайылбыр кылып турумда Башкы чамдык айтырларны база салып, олбо чүүлдерни тодаргайлаарын дилеп турган. Оозун бодаарга, сонургааны илдең. Столга олурган өске кижилер база дыка кичээнгейлиг дыңнап орган чүве.

Чугаа төнүп турда безин Башкы айтырларын уламчылаан:

— Тывага хүрээлер саны чеже турда оларны хувискаал үезинде хаап каапканыл?

— 30-40 хире турган.

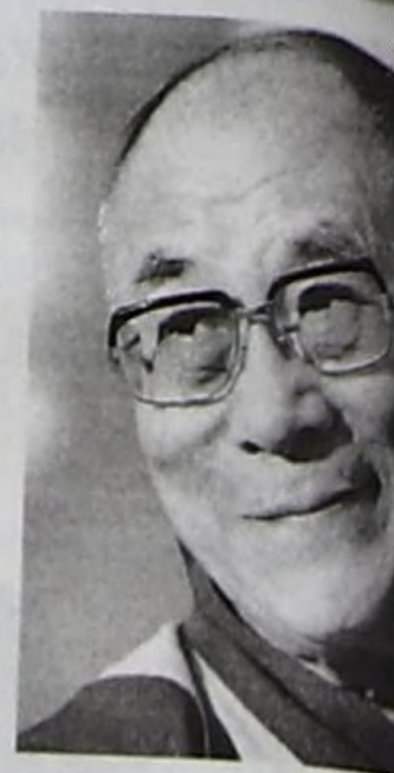
Бо санны чижек кылдыр адаан мен. Таңды-Тывазыңа 9 кожуун турган болгай, кожуун бүрүзүңе ооң саны 3 хире турган болза, ол 30-ден кудулаваас ужурулуг деп иштимде, «Дөңгүр-оолдап» санааным ол.

— Хүрээлерге ынчан чеже лама-башкылар ажилдап турганыл?

Холдарымны херекке чыпшыр туткаш, мынча дидим:

— Мегелеп шыдавас мен, башкы. Каш кижиле турганын билбес мен, дыңнаваан мен.

Мээң ол харымны дыңнааш, Далай-лама башкы чазык хүлүмзүрдү. Чер-чуртунуң төөгүзүн билбес деп чөмөлээни ол ирги бе, ССРЭ-ге шажын-чүдүлгени хоруп турганын билир болгаш чөп деп санааны ол ирги бе? — билбээн мен. Ужуражылга

дооступ турда ол мыңа «Силерниң чонунар бажынга чүдүүр дээрзин дилерге чедер, чон-бигжир деп бодап алдым. Силерниң боттандыраарыңа менээ чедирип көрүңер»

Башкының ол күзүл биле деткээш, кандыг-чедиреринге беленим наткаш, улуг хемчээлдиг тиг Тыва» деп альбом-д белек кылдыр сунгаш, республика дугайында тодаргай бижээн» деп мен. Тывага кээр деп турарын маарыштыр регионнуң чуларынга чедиргеш, о чүүл дээрин манаар мен, о хүлээп алырындан ойт дээрзинге бүзүрээр мен, чугааладым. «Харызы бээр силер» — деп, ол бажып турувуста чугаалаан.

Иван СУВА
Россия Федерация
Президентизиниң ча
Тыва Республиканы
таамал төлээ черин
баштайгы удуртукчу
ажылдың хоочуну.
(Уланчылыг).

Айтырыңар, харыылап берээ

ЧАА ИНСПЕКЦИЯНЫҢ ХҮЛЭЭЛГЕЗИ

«Кеземче-күүселде инспекциязы деп албан чери тыптып келген. Ол кандыг хүлээлге күүседир ужурулуг черил? Ооң дугайында каксы-даа бол, таныштырып көрүңерем.

Сайын-оол МОНГУШ,
Кызыл кожуун».

Авторнуң дилээн күүседип Чаа-Хөл кожуунда кеземче-күүселде инспекциязының начальниги Виктория МОНГУШТУҢ тайыбырын парладыыс.

Кеземче-күүселде инспекциязы дээрге тускайжыттыган күрүнө органы-дыр, аңаа ниитилелден аңгылаваас кылдыр шийттирген кижилерни контрольдаар хүлээлгени оонаган. Ол дээрге судтарның буруулуг кижини ыяап күүседир болгаш эдип чазаар ажилдарга шийткени, хосталгазын кызыгаарлааны, шийткел күүселдезин соңгаарлатканы, а ол ышкаш кеземче-эрге-хоойлу байдалдыг шенелдеге шийткелдери-дир.

Шийткел бүрүзүн ону контрольдаар хүлээлгелиг инспекция-даа, шийттирген кижилер боттары-даа бир дөмей күүседир. Кеземче болгаш кеземче-күүселде кодексстеринден аңгыда шийткел бүрүзүн күүседир-биле кеземче-күүселде инспекциязының (ККИ-ниң) ажил-чорудулгазын башкарып турар дужаалдарда ажилдакчыларның кылыр ужурулуг бүгү чүүлдерин: шийттирген кижилерни учетка тургузарындан эгелээш четтан уштурунга чедир бүгү ажилдарны тодаргайлап каан.

Ыяап кылыр ажилдар — ол дээрге ниитилелге ажыктыг ажилдар-дыр, ол дээш шийттирген кижиле телевиниң албас. Буруулуг болган кижиниң каш шак ажилдаарын судтар тодаргай айтып каар.

Ыяап кылыр ажилдарга бодаарга, эдип чазаар ажилдарга шийттирген кижиле телевини алыр, ооң кезин күрүнө орулгазы кылдыр кириер ужурулуг. Күрүнө орулгазы кылдыр ооң телевиниң каш хуузуң тыртарын суд шийтпирлээр.

Хосталгазын кызыгаарлаары — шийткелдиң база бир хевир. Ол чоокта чаа тыптып келген. Ооң ады безин чугаа чүнүң дугайын болуп турарын бадыткап турар — шийттирген кижилерде чамдык кызыгаарлаашкыннар болгаш ооң кылып болбас чүүлдери бар. Суд «муниципалдыг тургузуунуң девискээринден үнүп болбас», «чурттап турар черин 22 шактан 06 шакка чедир кагбас», «массалыг болгаш өске-даа хөй улустуң хемчеглер эрттирип турар черлеринге барбас болгаш аңаа киришпес» болгаш өске-даа ындыг янзылыг шийткелди үндүрүп болур.

Ынчаар шийттирген кижилерниң саны сөөлгү үеде көвүдөп турар апарган. Чижээ, РФ-тиң КК-зиниң 264.1 чүүлү-биле хөй кижини ынчаар шийдип турар, ооң хөй кезин «эзирик чолаачылар-дыр». Бо чылдың бирги чартында Чаа-Хөл кожуунга ыяап кылыр ажилдарга дөрт кижиле шийттирген, эрткен чылын ол үеде база

дөрт кижиле турган, ооң мурнунда чылда чаңгыс-даа чок.

Эдип чазаар ажилдарга шийттиргеннерниң саны бирги чартык чылда беш турган, 2016 чылда — ийи кижиле, а хосталгазын кызыгаарлатканы — алды кижиле, ооң мурнунда чылдың ол үезинде чүгле чаңгыс кижиле турган.

Назы четпээн уругларлыг кижилерге шийткелди күүседир хуусааны соңгаарладып турар. ындыгларга бичии уругларын кижизидер, өөредир болгаш азыраар органы тургузуп турары ол. Ынчаар шийттиргеннер чамдык чурумну болгаш соңгаарлаткан хуусаа үезинде күүседир ужурулуг чүүлдерни сагыыр хүлээлгелиглер. Мындыг шийткелге колдуунда херээжен кижилер таваржып турар. Бистиң кожуунда чеди херээженниң шийткелин соңгаарлаткан.

Шенелдеге шийттиргеннерде база сагыыр ужурулуг чүүлдер бар. Буруулуг кижиниң баштай хосталгазын казып шийдер болгай, ооң соонда ону шенелде хуусаа-биле солугур, ол хыналда хуусааны база эртер ужурулуг. Бир эвес шенелдеге солуттурган кижиле ол хуусаанын төлөпиг эртип шыдавас болза, инспекция судче дилег киригеш, шийткелди эдип чазаар черлерге эрттирер кылдыр чорударын дилеп болур. «Хуусаанын төлөпиг эртип шыдавас» деп чүл ол? Ол дээрге шенелде хуусааның үезинде шийттирген кижиниң хөй-ниитиниң корум-чурумун үрээри, судтуң хүлээндирген чүүлдерин

күүсетпези, инспекцияның негелделерин тоовазы дээн ышкыш хажыдышкыннары-дыр. Ынчан инспекция судтан шенелде хуусааны узадырын азы аңаа немелде хүлээлгелерни оонарын дилеп болур. Бир эвес күүседир ужурулуг чурумну доктаамал хажыдыр болза, шенелде шийткелди солуп, эдип чазаар ажилдарга шийдериниң дугайында дилегни кириер. Эрткен чылын шенелдеге шийттирген дөрт кижиниң, бо чылдың баштайгы алды айында үш кижиниң шийткелин солаан.

Бир эвес шийттирген кижиле шенелде хуусааның үезинде хажыдышкыннар болдурбас болза, аңаа шаңнал кылдыр ооң шийттирген хуусааның чартынын казып болур. Ындыг үнелел алганда шийттирип чораан деп санаарын соксадыр. Алды айның дургузунда ийи кижиниң шийттирип чораан деп санаарын соксадырының дугайында дилегни суд хандырган, бир дилегни сайгарып турар. Хажыдышкыннар болдурбаан ийи херээжен кижиле хамаарыштыр ындыг хевирлиг дилегни судче кириери планнаттыган.

Оон аңгыда кеземче-күүселде инспекциязы бажыңыңа хоругдаттырган кижилерни база хайгаарлап турар. Бо шийткелдиң ады база ооң шынарын тодарадып турар ышкыжыл, шийттирген кижиле шийткелди чурттап турары бажыңыңа азы квартиранга эрттирер ужурулуг. Кижилерни истелге изолятору дээн ышкыш

хаагылгы черге тударын сол биле ындыг хемчегни апт. Бир эвес ол кижиле шийткелдегелдезин хажыдыр болза, о дуп хоругдап болур. Бажы хоругдаттырган кижиле суджыңа хоругдал эрттирип чериниң даштынче үнмөс кеземче херээжн кижиле болгаш херечилери-биле рашпас», «харылзаа херечилерин, ооң ишинде Интернет ажылгавас», «почтадан кичүүлдерни албас» дээн ышкыш өске-даа кызыгаарлаашкы айтып каар.

Кеземче-күүселде инспекцияларының ажилдакчыры шийттирген кижилер чүгле чурумун контрольдэвас, корум-чурум хажыдышкыннарын, база катап хевүүлгедишкыннерин болдурзы-биле оларның-биле кижиле дилге ажылын чорудуп турар. Кижизидилге ажылыңа психиатрика чорудар хүлээлге өске-даа кижилерни хаара туртурар бис. Ылаңгыя социалдык болгаш деткимче көргүзүрү оларның ролу аажок улуг. Херекке улуг салышкын социал дуза төптери, чон ажылга хаара тудар төптери, чер бот-башкарылга органы чедирип турар. Кем-херүүлгедишкыннерин эзиртир суннарны хөй ижи турар, турорулга чок дээн ышкыш бистидеткимчести болгаш билиги кинивисти манап турар кижиле кылып турары билдингир болган.

Виктория МОНГУШ
Чаа-Хөл кожуунуң
кеземче-күүселде
инспекциязының начальниги

«Тайып ухар, даянып турар»

ЧОН АРАЗЫНЧЕ КИРЕР МУРНУНДА

№1 эдип-чазаар колониядан репортаж

Россияның Шииткел күүселдезинин федералдыг албанының ТР-де эргелелин №1 эдип-чазаар колониясында кезекчи (ээлчеглиг) ниити өөредилге школазы, 304 дугаар профессионал училище ажилдап турар. 2016 чылдан бээр өөредилге черинин директору – Сергей Николаевич Коссов.

Тус училище 2016-2017 өөредилге чылында 470 шииттиргеннерни ажилчын мергежилдерге (каңнакчы, дашчы, ызаңчы, машинист-кочегар, машина септекчизи, электронтер дээш оон-даа өске) өрөткен. Күш-ажыл рыногунда елен-селен тывылбас печка

сорулгалыг программа ажилдап турар. Ынчангаш күзелдиг шииттиргеннерни боттарының ажил-херээн ажыдып алырынга, кандыг документилер чыырынга, бизнестин оон-даа өске чажыттарынга Биче-оол Мешбен-оолович Монгуш өөредип турар. Черле ынчаш, ажилчын мергежилдер доозуп алырга, ажил-агыйны хоорайга-даа, суурга-даа тып алыры белең. Шииттиргеннерни №1 эдип-чазаар колонияның девискээринде автомашина септээр 3 мастерскаяда, мебель чазар цехте ажилдарже хаара туткан.

дамчыдып берип турарындан аңгыда, республика, регионнар аразының делгелгелеринин, мөөрейлеринин иденкейлиг киржикчилери.

№4 колонияда өөредилге-консультация төвү, Истелге изолаторунда (СИЗО) өөредилге класстарында назы четпээн уругларны өөредип турар. №4 колонияда кидис бүдүрүлгезин аждары планнаттыган. Кидис идиктер өөр мастери Москва хоорайга өөредип көрдүнгөн. Шагаан-Арыг хоорайга база бир профессионал училищени аждар дугайында айтырыгны шиитпирлеп турар.

Эң чидиг айтырыг – хосталгаже үнген кижилерни чаа байдалга чаңчытыры. Оларның эрге-ажы, ажил-агый тывары база бажың-балгатче кири бижидилгези, эмчи дузасы дээш оон-даа өске айтырыглар талазы-биле кичээлдерни, дугуржулгаларны чорудуп турар. ТР-ниң Чурттакчы чонну ажилче хаара тудар агентилел-биле керээ езугаар №1, 2 эдип-чазаар колонияларда ажил-агый рыногунда байдалды билип алыры-биле тускай терминалдарны тургускан.

Бедик мергежилдиг ортумак эртемниг ажилдакчыларны 10 айның дургузунда белеткээн соонда, дипломну тыпсыр. Олар улаштыр дээди өөредилге черлеринге өөредилгезин уламчылап болур. Арткан мергежилдерге шииттиргеннер 5 ай өөренигинин соонда, дооскан дугайында херчилелди алыр.

Училищениң доозукчузу, 26 харлыг, Денис Лазарев-биле чугаалаштым.

«Өөренирге, үе дүрген эртер. Мен мында 8 чыл кеземче херээн эрттирдим. Ам-даа 13 чыл 6 ай арткан. Училищеге машина септекчизи, каңнакчы, печка кылыкчызы мергежилдерни чедип алдым. Өөрлерим-биле найыралдым мен. Башкыларым арга-дуржулгалыг болгаш быжыг билиглерин дамчыдып турар. Бистиң бөлүүвүсте 25 кижилер өөренип турар. Мен бодум Алтайдан мен. Улаштыр дээди эртем чедип алыры-биле билдиришкени база киридим. Хоойлу-дүрүм хажыдып, кем-херек үүлгедиишкени кылганымга хомудат тур мен» – деп ол чугаалады.

тып билер улусту база мын-белеткеп турар. Эдип-чазаар колония шииттирген кижилерни хосталгаже үндүрүрде, ажилчын мергежилге өөрөткөн ар ужурулг. Ажилчын мергежилдерден аңгыда, дээди эртем ил алыр күзелдиглерге орук ик. Шииттирген кижилерге өлөөрининге сорук кирип ар бир чылдагаан – хосталга хуусаадан эрте (УДО) үнүп урунуң аргазы.

Мастерскаяларже кире бээр-ханада шкафтарда ыяш, ар-даштан кылган суй бегер, Тываның бойдус-чурума, аң-меңин чураан чуруктар ежок. Оларның аразында ар-даштан янзы-бүрү дириг таннар (арзылаң, аът, теве, өшкү, сарлык, улу...) дүрзүрлерни көскү черни ээлеп. Училищениң доозукчула өөредилгезин доозуп тура, ан-биле түңнел ажилчын аар дээрзин училищениң рүлге өөредилгезинин мас-Александр Иванович Пис-в чугаалады.

Югаажыдылга мастери деп тежилге өөренип турарлар ицаларга, дузалал ажил-ларынга ногаа аймаан тал-элбек дүжүттү ажаап турар. Немей ногаа аймаа дузаар герлерни база белеткеп ээн. Олар №3 эдип-чазаар нияның консерва бүдүрернге күзүн ажилдап кириптер. мергежилди өөренип алган гииттиргеннерниң аразындан алгаже үнгеш, хоорайга, ларынга боттарының хуу-агыйын ажыдып ап турар-база эвээш звес.

Тываның Баштыны Шолбан-оолдун аргелекчи сана-биле кожууннарда көдээ-агыйларны деткир тускай

Шииттирген кижилерге дээди өөредилге чедип алыры-биле Россияның Шииткел күүселдезинин федералдыг албанының ТР-де эргелели «Синергия» университети-биле ырактан харылзажып өөренип керээни чарган. №1 эдип-чазаар колонияның кижизидилге талазы-биле килдистин начальниги, майор Сергей Викторович Бурмакинниң чугаазы-биле алырга, херек адаанда олар улуска 6 айның өөредилге программаны планшете кири бижип бээр, олар өөренип. Шылгалдаларны, сессияларны тест-айтырыг аргазы-биле флешкага программа езугаар дужаар Шииттиргеннерниң күзели-ле бар болза, олар каш-даа мергежилге өөренип ап болурун майор немеде.

Пекарня чанынга чоокшулап кээривиске, хлебтин чаагай чыды чытталып келди. Ында ажилдап турар хлеб быжырыкчызы 33 харлыг Виктор Дюпин-биле чугаалажыр аргалыг болдум. Ол Приморск крайга төрүттүнгөн. Мында кеземче херээн 6 чыл эрттирип турары бо. Хосталгаже үнеринге чедир 2 чыл 9 ай арткан. Хлеб быжырыгынаа өөнүңишти өөрөткөн дээрзин ол чугаалады. Пекарняга Викторну 3 хонук дургузунда өөрөткөн соонда, 2013 чылдың март айдан эгелеп, ажилдап кирипкен. Бир хүнде-ле ооң ээлчээ 432 хлебти быжырып турар. Пекарняда 6 хлеб быжырыкчызы, макарон аймаа кылыр 2 кижилер ажилдап турар.

Россияның Шииткел күүселдезинин федералдыг албанының ТР-де эргелели хосталгаже үнген база шииттирип чораан кижилерни ажилчын мергежилдерге өөредип, оларны хосталгаже белеткээр сорулгазынга дүүштүр шыңгы, ак-сеткилдиг ажилдап турарын эскердим.

Шииттиргеннерниң аразындан аныяк оолдарны эскерип болур. Олар хып дээн аныяк назынын тенниг дузак артында эрттирип турары хомуданчыг. Бо дээр, өг-бүлө тудар, ажит-төлүн азыраар, ажилдаар кончуг үе-дир. Шииттиргеннер өөренип, келир үеже бүзүрел-биле көрүп, түңнелдерни үндүрүп, бурунгаар көрүштүг ажилдап, шыңгы боданып, шүгдүнүп эгелээнинге бүзүрээр апаар.

Кем-херекти үүлгөткеш, суд-туң берген хуусаазын үе баскаш, хосталып келген улуска болур-чогуур дузаны күрүнө көргүзүп турар. Эртем чок болза, өөредип, номчуттунар дизе ном саңы бар, кино, теледидыг көрүлгезин организастаан, православ, сарыг, ислам шажынның чүдүкчүлеринге дуган-хүрээни тудуп тургускан. Шииттирип, хосталгазын казытыргаш, чогуур хуусаазы кээрге, хоругдалдан үнүп турар кижилер колдуунда аныяк, ажил-агый кылып шыдаптар эр кижилер боор. Частырыгны кылгаш, ооң кеземчезин көргөн болганда, түңнелдерни үндүрүп, «тайып ухар, даянып турар» дээн угаадыда дег, олар чон аразынче кирер, чурттаар апаарлар.

Дээди эртем чедип алган дипломнуг кижилер ажил тыппайн турда, херек адаанга чораан кижилерге оон-даа берге болгай. Ынчалза-даа ха-дуңмазы-биле туттунчуп алгаш, ажил-агыйын эгелеп чоруй барган улусту көргөш, ылаңгыя көдээде, боду күзелдиг, туруштуг болза, амыдырал чайгаар чогуу бээр-дир деп бүзүрээр бис.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

ЧУРУКТАРДА: Александр Пискунов өөреникчизи Денис Лазаревке билиглерин дамчыдып тур; хлеб быжырыкчызы Виктор Дюпин биле майор Сергей Бурмакин; №1 эдип-чазаар колонияның девискээринде шажын хүрээлери.

Уежилеривис

УЛЕГЕРЛИГ
ҮШ ШАҢГЫР-ООЛДАР

Улегерлиг

үш Шаңгыр-оолдарны
Унелевес аргавыс чок.Журналистеп, чогаалчылап,
Улус чоңга мактактаннар.

Шаңнап-ла, чамдык атташ кижилер чоннуң аразындан бо-ла таварышкалар. Чамдыкта улус оларны салчай-даа бээр. Мээң бо бижип турарым Шаңгыр-оолдар кижилер бүрүзү кылып шыдавас, нарын, берге мергежилдерниң бирээзи – үжелээ журналист, чогаалчы дивес силер бе. Олар Тывада билдингир, чогаалчылар, журналистер болгай.

Үш Шаңгыр-оолдарны эң улуг назылы Шаңгыр-оол Андреевич Доржу. Ол барык чуртталгазының төңүзүңгө чедир тыва парлалганын бурунгаар хөгжүп, сайзыраарыңа эвээш звес үлүг-уузуун кириген. Бөдүүн, биче сеткилдиг, эш-өөрүрүк, хүндүлээчел, «чыткан хой тургуспас» кижилерниң бирээзи. Аныяк, чалы чылдарындан тура «Тываның аныяктары», «Шын», «Эне сөзү» солуннарда ажалдап келген. Ооң бижээн материалдарын номчукчулар сонуурган номчуур, үнелээр чорааннар.

Ооң бижээни «Чылгычының ырызы» деп шүлүк шагда-ла ыры болуп хуула берген. Ол ырыны партия, совет ажилдакчызы Шулуу Давааевич Куулар бир-ле дугаарында фестивальдарга ырлааш, тилекчи болган. Ол ыры ам-даа чаңгылангып чоруур.

Шак мындыг, бүгү назынын да журналистикага бердинген төлөптүг эш Доржу Шаңгыр-оолдун кандыг-бир алдарлыг ат албааны хомуданчыг. Бо дугайында бодунуң хомудалын, бодалын хоочун журналист Даңзы Назытыевич Салчак мурнуку чылдарда солунга бижээн. Бойдус шаңнаан талантылыг кижилеривиске хумага чогувус, оларны өрү тытып, депшидип, деткивес чөгөнчиивис моонна илдең. Бодун мактанмас, көөргөттинмес, биче сеткилдиг Доржу Шаңгыр-оол алдар-ат, шаңнал-мактал-даа сүрбейн чораан. Ол ам бистиң аравыстан ырай берген...

Ийиги Шаңгыр-оол – Куулар Шаңгыр-оол Маспыкович Иркутскиге журналистика мергежилинге өөренип алган. Ону Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл кожууннарның чону, эң ылаңгыя номчукчулар таныыр. Ол «Хемчиктиң сылдызы», «Ленинчи орук» (ам болза «Чаа орук») солуннарда корреспондент бооп ажилдап чораан. Оон аңгыда Сүт-Хөл кожуунуң төвү Суг-Аксы суурга Хемчиктиң чалгылары аттыг чечен чогаал каттыжышынының үндезилекчилериниң бирээзи. Ол журналистика, чогаал талазы-биле шыырак дээңнерниң бирээзинге санадып, эш-өөрлеринге арга-сүмезин кадып келген. Ону Тываның Улустун чогаалчызы Александр Даржай аажок үнелеп чораан. Шаңгыр-оол Куулар мээң «Хая чугу» деп шүлүглелимни чырыкче үндүреринге улуг дузаны кадып, идигни берген. Ооң бижээн шүлүктери, чечен чугаалары сонуургалды хаара тудуптар, тускай аян-шинчи-биле бижиттинген болгулаар.

Бо хүннерде чырык өртем-чейде чок-даа болза, Шаңгыр-оол Маспыковичиниң изин баскан салгакчызы улуг уруу Урана

Куулар янзы-бүрү темаларга чогаалдарны орус, тыва дылдарга бижип, аказының адын сыкпайн чоруур. Шаңгыр-оол Маспыкович кидин-не чогаал бижириңиң назынында бистиң аравыстан коңчай бергени хомуданчыг болбас аргажок. Чындыр-кара чараш кыстыг, шыктыг-көктүг Чыраа-Бажының уран-чечен талантылыг огу Шаңгыр-оол Куулар, бодунуң даайы аң-мең бойдус талазы-биле бижири чогаалчы, журналист Аракчаа Кууларның салгакчызы чораан.

Сөөлгү чылдарда чогаал, журналистика талазы-биле чоңга билдингир Шаңгыр-оол Монгушович Суваңның дугайында биживестин аргавыс чок. Чаптып баткан Чаа-Хөлдүн улуг оруктун кыйында Ак-Туруг суурдан база-ла кара баарны саргыдыптар кайгамчык талантылыг кижилерниң үнгүлээни ховар болуушкун. Чижээлээрге, Өлчей-оол Кунгааевич Монгуш, Экер-оол Түлүшович Кечил-оол деп чогаалчыларның аттарын чон шагдала билер. Оон ыңай, тааланчыг, ырлаксанчыг чараш ырларны сөңнээн композиторлар Солаан Кыргысович Базыр-оол, Каадыр-оол Монгушович Бегзи, база советтер, саң-хөө ажылының хоочуну чогаалдарны удаа-дараа бижири Маадыр-оол Монгушович Данзын ол чер чурттуг.

Шаңгыр-оол Суваң бо хоочуннарның дуоун баскан. Ооң уран талантызы школага башкылап турда кыптыгып эгелээң. Ол «Улуг-Хем» солунга, Тываның теле-радио комитетинге, «Шын» солунга, «Улуг-Хем» сеткүүлдүн харысалгалыг секретарына ажалдаан. Хүндүлүг дыштанылгаже үнгеш-даа, хоочун солун «Шынның» кол редакторунуң хүлээлгезин күөсөдип турган. Ам-даа ук солунда ажилдавышаан хевээр болгаш янзы-бүрү онза солун чүүлдерни, чогаалдарны бижип турар.

Ол Россияның чогаалчылар эвилелиниң, Россияның журналистер эвилелиниң кежигүнү, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы. Ооң «Буян-Бадырғы», «Туматтар» дээн ышкыш тоожуларына, өске-даа чечен чогаалдарына номчукчулар хандышып номчуурлар. Шаңгыр-оол Суваңның чогаалдарының-даа, бижээн чүүлдериниң-даа кижизидикчи уткалыын, уран-чеченин хөй сангыч номчукчулар эскерип билгеннер.

Мээң бо бижээним үш Шаңгыр-оолдарның улегер-чижээ, өске-даа мергежилдин атташ аттыг кижилеринге өөредиглиг, солун боору чугаажок. Шаңгыр-оолдар хөй-хөй авторларның, бижикчилерниң чагааларын, чүүлдерин эдип-чазап, сиңерип, хоюглап, улуг дузаны чедирип, арга-сүмени катканы билдингир.

Эгин кожа, эпиг-найыралдыг, эриг баарлыг езу-биле эдержи, үнчүп-киржи, үележи чорааныыс, чоруурувус үш Шаңгыр-оолдарның кижизиг, мөзү-бүдүштүг эки талаары кижиниң сагыш-сеткилинге кезээде таңмаланып, уттундурбайн, көскү-хөректи өйүп чоруур.

Шаңгыр-оолдар улегери
Чалбак чоңга өөредиг-дир.
Оларларның талантызы
Он-он кижээ ажыктыг-дыр.

Бораш ОНДАР.
Сүт-Хөл кожуун.

(Уланчызы. Эгези №70-75
"Шында").

Бистиң альпинистер ко-мандазы делегейниң бедик дагларының шыпшыктарына чедип, Африканың шыргай джунглилерин эртип, Соңгу Чүкте Алясканың мөңгө доштарына удуп, харларына чагырып-даа турдувус, Сауд Аравиязының ужу-кыды тывылбас океан дег элезиннерин-даа көрдүвус, ынчалза-даа олараннарда чаңгыс-ла онза чүве — **элээр амыдыралдыг кижилер** чорбады бе! Элбер-самдар идик-хептиг бөдүүн элээр кижилер, чеже-даа эртем-билигил, улуг албан-ду-жаалдыг арагаже сундулуг улустан канчап-даа чараш-тыр ийин. Ооң арнындан херелденип турар күштүг тура-соруу, амыдыралга кайгамчыктыг ынакшылы бо кижини ала-чайгаар сорунзалап келир чорду. Аныяамда бир каттап сурагылыг Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры-биле дашка көдүрер черге таварышкан мен. Үр болбаанда Маадырывыс арага диереңинге кускактадыпты. Обком секретарлары, чазакта улуг даргалар ужуражылгаларда, байырлалдарда ол диереңге четтирипкеш, үр болбаанда кижизиг мөзүзүн ышкыныптарын билбес звес бис. Ынчангаш элээр чуртталгалыг бөдүүн тыва ашакты оларга деңнээрге, кайгамчыктыг кижизиг шынары-биле, эрге-ду-жаал, ат-алдар элээрнерниң үстүндө чадазында туруп турары ол.

Кайда-даа чурт бүрүзү бодуну-биле чараш болганы билдингир. Бойдусту кижилер кылып калбаан болгай, ол Октаргайдан чаяаттыңан. Бир звес кижидарларны, хемнерни, шынааларны кара дерин төп тургаш кылып алган болза, мактанмайн канчаар. Мактанар чүве база углуг, баштыг болуру чугаажок. Ындыг-ла канчуг «Россияда... делегейде...» болзувусса, **чүге бодувусту кижизиг кылдыр безин ап шыдавас бис, че?** Арагага дорамчыладып, аңаа базындырып алган чоруур бис аан. Ооң дорт херечизи — Кызылдың төвүндө «Азас» садының мурнунда, ажык-даа, хаагыг-даарыноктар даштында кыш, чай чок хөлгелер дег апарган бистиң оол, кыс элээр-тендиг төлдеривистен көрүп болур бис. А улус караанга көзүлбес, бүдүү арага хүндүлээр аныяктарывыс чечел?

Тибетке ийи каттап чорааш барык бүдүн ай хире болган бис. Ийи дугаар чорааш ыдыктыг, *Үе дүргөдей бээр, кижилер чергелешкек делегейге чидип боор* Кайлаш деп дагны эргилип, Хороолап чорааш, тибеттер-биле үш хүн кады кылаштажып келдивис. Бистер 4560 метрден 5660 метр бедикке чораан болгай бис. Тибет дылды билбес-даа болзувусса, оларның көрүжүндөн, шимчээшкенин-ринден, чугаазының аянындан, кеткен хевинден болар тываларга дыка-ла чоок-тур деп кижилер аныяк медреселер-биле бирип кааптар болду. Долгандыр көөрге, олар бистиң таныыры-выс шаандакы кижилерге дыка дөмей: мээң калган даай-ава-ларым, даайларым-даа мында дириг кылдыр чедип келген дег сагындар Дорту-биле алырга, 1950 чылдарның тывалары-ла: дурт-сыны шилгедек, чиңге, херээжен улустун чаактары кызыл. Оларның чуду-каразы ынчангы бистер дег. Суг хайындырып аар кургаг сарлык-мыаан хойлап алган чоруурлар. Оларның холдарында хаптарда хүнезини

ТЫВАЛАРНЫҢ
ЧАЖЫТ ДҮЛГҮҮРҮ

— изиг-демирге үс чокка хаарып каан калбак далганнар. Додарлыг алгы тоннарлыг кырган-авалар 3-4 харлыг чаштарны чүктеп алган, оон улугларын чедип алган чоруп турлар. Агаар чедишпес бедикке тибеттерниң кылажы кайгамчыктыг, 53 километр дагылыг черниң кокпазын чаңгыс хүн иштинде кылаштап эртип турдулар. Моолдар-биле эгин кожа чурттап турар болгай бис, а тибеттер бистерден муң-муң километр ыракта-даа болза, олар бистиң канчуг чоок төреливис дээрзин медресел боду сөглөп турар болду. Ынчан мен мындыг даап бодаашкынны кылдым. Бир шагда, XVII бе XVIII бе вектерде тибеттер чуртундан Тываже *Улуг Көш* кылган-дыр деп. Чүс-чүс тибеттер сарлыктарын мунуп, ай деп алгаш, селбегер ыттарын эдертип алгаш, каргыраа-хөөмейлиг, ыры-шоорлуг боттары, ламалары, ус-шеверлер-биле кады бистиң оранывысче чедип келгеннери ол. Бистиң ырларывыстың аялгаларын аңаа дыңнадывыс-даа. Долма-Ла дээр 5660 м. арт кырынга хей-аът туктары азып турувуста, тибеттер термостарындан шайлап олуруптарга, оларны көөрүмге, 1950 чылдарның тыва колхозчулары болдулар. Ынчан бистиң ада-иелеривис шак-ла мындыг көк элээр амыдыралдыг, чүгле шай ижип хөөрежирлер болгай. Кайлаш адаанда Дарчен деп бичи хоорайжыгашка Сага-Дава деп улуг шажын байырлалына бүдүн Тибеттен муң-муң тибеттер келген. Кыдаттар ынчан 6 машина ишти шериг эккелдилер. Болар тибеттерден дыка-ла коргар-дыр дээрзи оон билдинди. Ынчанмай аан. Кыдат Тибетти 1951 чылда «чыдып калган чонуну культуразын көдүрер бис» деп чылдак хап алгаш бо бурунгу бедик культураны чуртту эжелеп алганнар болгай. Ынчалза-даа бо 60 ажыг чылдар иштинде оларның амыдырал-чуртталгазының уг-шин-даа, угаан-медреселер-даа өскерттип чадап каанын боттарывыс суглуг карактарывыс-биле көрүп тур бис. Тибеттерни олар кем-херек үлгедиишкенинче, оор-суукче, арагалаашкынче углап чадап кааннар-дыр. Болар элээр амыдыралдыг болгаш кайгамчыктыг тура-сорукутук, кайгамчыктыг ишти күштүг улус бооп тур. Талыгырдан келген тыва кижиниң олар дээш чоргааралы дээр хиндиндиге кииски бээр чорбады бе. Бистиң эвээш санныг тыва чонувус база олар дег элээр амыдыралдыг чүге чедип ап болбас деп бис? Бодунуң чурттап эрткен оруктарымы бодап кээримге, ында улуг-ла нарын чүве чок. Мону чедип аарда, арага культуразы төөгүдөн тывылган, организми арагага шыырак европеижилерниң угаан-медреселери, оларның аргалары биске шуут херекчок.

Амгы үеде Тываның медицина, эртеми, эрге-чагыргазы арагага удур ниити Россияда ажыглап, кылып турар хемчеглер-биле кызып ажилдап турар. Бо аргалар шупту 1985 чылда «Горбачев кампаниязының» аргалары-дыр. Ооң түңнели кандыг боорун баш удур чугаалап болур бис. Россияның медицина, социология эртеми амга чедир чаа чүнү-даа чогаа-

дып шыдаваан болгаш ындай. Ону чогаадыры-даа болдунмас болду-ла бе. Бистерни Европа культуразына өөредип каандыр. Ол культура бистерге дуза кадар хамаан чок, дужамчы катты. Бистер угаан-медреселди улус, бо тываларга окта таварышпас культурадан адырыл-зывысса чүл? Бо талазы-биле биске арга-сүмени, талыгырда Москва-даа, чогувуста Красноярск-даа бербес болгай. Бүдүн Россия арагадан боду чүс-чүс чылдарда адырып чадажып тур. Ынчап кээрге, чүгле боттарывыс булганырывыс артык. Ындыг арга-шинек бисте бар! Оларга амыдыралдыг бодундан, чонувустун арга-дуржулганындан тытып келген. Ол арга эртемденнерден, дарга-бошкарлардан звес, а арганы амзап чораан, оон бодунуң тура-соруу-биле үнген, боттарының кежи-биле бүгү байдалдарны эрткен улустан тывылган. Бир звес кижилер бо белең звес, улуска ыыттаар-даа хире звес орутку эртпээн шаанда, бо арганы кым-даа даап бодап-даа шыдавас. Чүгле амыдырал дуржулганы мону тыпкан.

Бистер делегейде арага амзавас араб күрүнелер, индуизм күрүнелер, буддист чоннар — миллиард-миллиард кижилер араганы амзавайн турарын билбейн тура-ла, 1970 чылдардан эгелеп, боттарывыс эки тура-биле арагадан үнүп эгелээнивисти үстүндө чугааладым. Мөңгө элээр амыдырал-че шилчээ мээң эштерим таварыш кыдып турган, а мени кым-даа чоок кижилерим-даа, дөргүл-төрелим-даа, таныыр-билир эш-өөрүм-даа «сен арага ижерин соксат!» деп көрбээннер. Бо бодам мен чааскаан чедип келген ышкыжыл мен. Чүге ындай болганы? Кым мээң кулаамга доктаамал дукаа: «Чүге сен арага ижип, бодун хилинчектеп чоруур кижилер боор сен?» — деп сымаранып турганы? Чоокка чедир-ле ону угаап чадап турдум, Тибеттиң бедик дагларында арыг агаарын тынгат, хүнге карарган арыннарлыг тибет чон-биле кады кылаштажып чорааш сарыг шажынның делегейде эң ыдыктыг хүрээлеринге кирип, чалбаргаш, ол кайгамчыктыг ораның энергиязын бодумга сиңирген болгаш, ону ам тайылбырлап шыдаар болдум.

Мээң салгалымга, ооң мурнунда-даа салгалдарга ленинчи-марксисчи өөредиг бистерни кайгамчык-ла төөредип чораандыр. Олар дарлалдан бистерни хостап, дең эргени берзе-даа, боттарының политиказы-биле халыптап алганнар. Октаргай тургузуун, кижилер төрелгетенин төөгүзүн, амыдыралдыг хоюл-луларын чүгле бодунга ажыкты кылдыр теорияны чогаадып алгаш, ону кайгамчыктыг күштүг пропаганда-биле мээ-медреселеривисче кири тарбыдапкан. Бөдүүн чижек. «Тывалар чыдып калган, үжүк-бижи-даа чок, караңгы бүдүүлүк чон» деп ном-дептерге бижип каан, ону илеткел-хуралдарга чугаалап турдувус. Мен «шынап-ла ындай турган-дыр бис» деп билип, совет эрге-чагырганың өөредиин төөгүчү биске сыр дедир угадып турганынга бүзүрээр турдум.

(Уланчылыг).